

BRIEFADVIES

KLIMAATVERANDERING EN VEILIGHEID

No. 14, Januari 2009

Leden Adviesraad Internationale Vraagstukken

Voorzitter	Mr. F. Korthals Altes
Leden	Mw. S. Borren MA Prof.dr. W.J.M. van Genugten Mw. mr. L.Y. Gonçalves-Ho Kang You Mw. dr. P.C. Plooij-van Gorsel Prof.dr. A. de Ruijter Mw. drs. M. Sie Dhian Ho Prof.dr. A. van Staden Lt-gen.b.d. M.L.M. Urlings Mw. mr. H.M. Verrijn Stuart
Secretaris	Drs. T.D.J. Oostenbrink

Postbus 20061
2500 EB Den Haag

telefoon 070 - 348 5108/6060
fax 070 - 348 6256
e-mail aiv@minbuza.nl
www.AIV-Advies.nl

Leden commissie Klimaat en Veiligheid

Voorzitter	Sbn.b.d. R.M. Lutje Schipholt
Vicevoorzitter	Prof.dr. L.B.M. Mennes
Leden	Dr. B.S.M. Berendsen Dr. Ph.P Everts Lt-gen.b.d. H.W.M. Satter
Erelid	Drs. E.P Wellenstein
Externe deskundige	Gen-maj.marns.b.d. mr.drs. C. Homan
Secretaris	Drs. J.M.D. van Leeuwe

KLIMAATVERANDERING EN VEILIGHEID

Inleiding

Dit advies van de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) over klimaatverandering en veiligheid is opgesteld op verzoek van de minister van Defensie die op 10 juli 2008 verzocht om een rapport over 'de te verwachten gevolgen van klimaatverandering voor de internationale veiligheidssituatie in de komende twintig jaar' (zie bijlage I voor de adviesaanvraag). In de adviesaanvraag, die is gesteld in het kader van de verkenningen naar de toekomst van de krijgsmacht¹, staat dat de aanvraag een aanvulling is op de eerdere adviesaanvraag van de minister voor Ontwikkelingssamenwerking over 'klimaat, energie en armoedebestrijding' (KEA) van 15 maart 2008.

Volgens het projectplan dat ten grondslag ligt aan de defensieverkenningen, is deze adviesaanvraag aan de AIV één van de ruim veertig deelstudies of adviezen die het ministerie van Defensie aan meer dan twintig organisaties of personen heeft gevraagd.² In dit plan staat verder dat op basis van alle deelverkenningen toekomstscenario's en krijgsmachtdeelprofielen zullen worden opgesteld, die uiteindelijk moeten resulteren in beleidsopties die houvast en structuur bieden voor een politieke discussie over de toekomst van de krijgsmacht.

In dit kader heeft de minister van Defensie de AIV twee concrete vragen gesteld:

1. Met welke gevolgen van klimaatverandering voor de internationale veiligheidssituatie moet in de komende twee decennia rekening worden gehouden? In hoeverre moet daarbij worden gedacht aan overstromingen, droogte, nieuwe grensdisputen, veranderingen van geopolitieke aard, verlegging van vaarroutes, grotere migratiestromen en toegang tot grondstoffen?
2. Wat zou het beroep op de Nederlandse krijgsmacht kunnen zijn dat hieruit voortvloeit, bijvoorbeeld in het kader van de internationale respons op humanitaire noodsituaties en mogelijke conflictsituaties?

Deze twee vragen betreffen slechts een klein deel van de gevolgen van klimaatverandering (de beperking van twintig jaar in vraag 1 houdt verband met de tijdhorizon van de defensieverkenningen, niet met de gevolgen van klimaatverandering). Evenals de minister van Defensie beschouwt de AIV dit advies over klimaat en veiligheid dan ook als een aanvulling op het KEA-advies dat de Raad inmiddels op 5 november 2008 heeft vastgesteld.³

Het KEA-advies onderstreept de noodzaak om de uitstoot van broeikasgassen te verminderen (mitigatie) en gaat uitgebreid in op de maatregelen die nodig zijn om de nadelige, feitelijke en toekomstige gevolgen van klimaatverandering het hoofd te bieden (adaptatie). De AIV constateert in dat advies dat de nadelige gevolgen van klimaatverandering zich in disproportionele mate (gaan) manifesteren in de ontwikkelingslanden, waarbinnen vooral de armere bevolkingsgroepen de grootste

1 Minister van Defensie, Kamerbrief Interdepartementaal Project Verkenningen, 'Houvast voor de krijgsmacht van 2020', 29 februari 2008.

2 Regiegroep Verkenningen, 'Projectplan Verkenningen', 11 juli 2008.

3 AIV, *Klimaat, energie en armoedebestrijding*, advies nummer 62, Den Haag, november 2008.

risico's op schade lopen, waardoor ook hun mensenrechten onder druk kunnen komen te staan.

Vervolgens gaat het KEA-advies in op de verantwoordelijkheid van de geïndustrialiseerde landen om kwetsbare ontwikkelingslanden te steunen bij hun inspanningen om mitigatie en adaptatie tot stand te brengen. Het advies geeft een overzicht van, en gaat in op de beschikbare ramingen van de adaptatiekosten, de financiering daarvan en de vormgeving van adaptatiesteun door donoren. Ten slotte bespreekt dit advies de toegang tot energie voor vele honderden miljoenen mensen die daarvan thans grotendeels uitgesloten zijn en de vraag of men zich omwille van de toekomst bij de steun aan deze energiearmen wel of niet uitsluitend op hernieuwbare energie moet richten. In dit kader gaat het KEA-advies in op de mogelijkheden en problemen van biomassa-energie in het algemeen en van biobrandstoffen in het bijzonder.

Omdat voorliggend advies op bovenstaande KEA-uitgangspunten en -analyses voortbouwt, kan het kort zijn en wordt het uitgebracht in de vorm van een briefadvies zonder hoofdstukindeling. Waar nodig, wordt naar het KEA-advies verwezen. Dit briefadvies gaat eerst in op de fundamentele onzekerheden die bij klimaatverandering spelen. Daarna worden de twee regeringsvragen over respectievelijk de gevolgen van klimaatverandering voor internationale veiligheid en voor de Nederlandse krijgsmacht behandeld. Het briefadvies sluit af met de belangrijkste conclusies uit dit rapport.

Het briefadvies is voorbereid door een gecombineerde commissie van de AIV bestaande uit sbn.b.d. R.M. Lutje Schipholt (voorzitter), prof.dr. L.B.M. Mennes (vicevoorzitter), dr. B.S.M. Berendsen, dr. Ph.P. Everts, lt-gen.b.d. H.W.M. Satter, drs. E.P. Wellenstein (erelid) en gen-maj.marns.b.d. mr.drs. C. Homan (externe deskundige). De commissie werd ambtelijk ondersteund door de contactpersonen prof.dr. J.G. Siccama namens het ministerie van Defensie en mr. P.J. de Vries en ir. V.P.M.E. van Zeijst namens het ministerie van Buitenlandse Zaken. Het secretariaat is gevoerd door drs. J.M.D. van Leeuwe daarin bijgestaan door mw. S.M.N. van Schoten (tijdelijk stafid) en stagiaire mw. S. van Woerden. Het briefadvies is vastgesteld tijdens de vergadering van de AIV op 23 januari 2009.

Klimaatverandering is waarschijnlijk zeer ingrijpend maar over de gevolgen ervan bestaat fundamentele onzekerheid

Het is 'zeer waarschijnlijk' dat de reeds waargenomen klimaatverandering zich doorzet aldus het *Intergovernmental Panel on Climate Change* (IPCC) in 2007.⁴ Hierdoor worden in toenemende mate reeds waargenomen veranderingen zichtbaar, zoals gemiddeld hogere temperaturen, een stijgende zeespiegel, veranderingen in neerslag en extreem weer. Bepaalde gebieden zijn daarvoor zeer kwetsbaar zoals lage kustgebieden, droge regio's en gebieden die voor hun zoetwatervoorziening afhankelijk zijn van het smelten van ijs en sneeuw.⁵

4 In navolging van het AIV-advies over 'klimaat, energie en armoedebestrijding' worden de conclusies van het *Intergovernmental Panel on Climate Change* (IPCC) uit 2007 ook in dit advies als uitgangspunt genomen. IPCC, 'Fourth Assessment Report', *Climate Change 2007: Synthesis Report*, Cambridge, 2007, p. 72. In het KEA-advies stelt de AIV ook dat hij zich bewust is dat niet iedereen de IPCC conclusies deelt.

5 Het gaat hier met name om regio's in Afrika, de Poolgebieden, kleine eilandstaten, en megadelta's zoals die in Azië en Afrika voorkomen.

Maar niet bekend is hoe snel de aarde in de toekomst zal opwarmen, hoe snel de ijskappen zullen smelten of hoe hoog de zeespiegel zal stijgen. Zo stelt het IPCC in zijn rapport uit 2007 dat tot het eind van deze eeuw een verdere wereldgemiddelde temperatuurstijging wordt verwacht die waarschijnlijk tussen de 1,1 en 6,4°C ligt (ten opzichte van 1990). Ook voor de stijging van de zeespiegel gedurende de 21e eeuw hanteert het IPCC grote bandbreedtes. Het IPCC verwacht dat de zeespiegel (ten opzichte van 1990) tot 2100 wereldwijd met 18 tot 59 centimeter zal stijgen, als gevolg van de uitzetting van het zeewater, het smelten van gletsjers en kleine ijskappen, en het gestage slinken van de grote ijskappen op Groenland en Antarctica. Maar ook deze marges zijn weer door onzekerheden omgeven.⁶

De mate en snelheid van klimaatverandering hangt af van veel factoren waaronder het internationale klimaatbeleid.⁷ Maar ook als dit beleid optimaal tot ontwikkeling zou komen en men de temperatuurstijging weet te beperken, dan nog zal aanpassing aan de gevolgen van klimaatverandering nodig blijven, omdat de gevolgen toch nog lang zullen doorwerken.⁸ Zo reageren oceanen en ijskappen erg traag op veranderingen in de atmosfeer. Daarom zal naar verwachting de zeespiegelstijging nog eeuwen doorzetten, zelfs als de temperatuur na 2100 niet meer zou stijgen.⁹

Daarbij werken bestaande wereldwijde ontwikkelingen, dan wel problemen, klimaatverandering juist in de hand. Daarbij kan worden gedacht aan de toename van de wereldbevolking, urbanisatie, snelle economische groei (met name in opkomende economieën als China, India en Brazilië) met de daarmee gepaard gaande toename van het energieverbruik en de uitstoot van broeikasgassen.

Door al deze onzekerheden zijn voorspellingen over de gevolgen van klimaatverandering al snel speculatief of ingegeven door 'wensdenken'. Maar uit bovenstaande projecties van het IPCC blijkt in ieder geval wel, dat significante klimaatveranderingen over een aanzienlijk langere periode zichtbaar zullen worden dan de tijdhorizon van twintig jaar van de huidige defensieverkenningen.

Proactief omgaan met fundamentele onzekerheden

Omggaan met dergelijke fundamentele onzekerheden staat ook centraal in het recente advies van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) getiteld 'Onzekere veiligheid: verantwoordelijkheden rond fysieke veiligheid'.¹⁰ Het WRR-rapport

6 KNMI, toelichting op het IPCC-rapport van 2007, KNMI-website geraadpleegd in december 2008, <<http://www.knmi.nl>>. In de toelichting wijst het KNMI er overigens op dat de eigen KNMI-ramingen afwijken van die van het IPCC. Anderen komen tot weer andere cijfers. Dit illustreert alleen maar de bestaande onzekerheid hierover.

7 AIV, *Klimaat, energie en armoedebestrijding*, 2008.

8 Ibid.

9 KNMI, toelichting op het IPCC-rapport van 2007.

10 WRR-rapport nr. 82, *Onzekere veiligheid: verantwoordelijkheden rond fysieke veiligheid*, Amsterdam University Press, 1 oktober 2008; Zie voor een soortgelijke, minder onderbouwde maar pragmatische benadering: Centraal Planbureau, Milieu en Natuur Planbureau, Rand Europe, *Omggaan met Onzekerheid in Beleid*, MNP, maart 2007; Zie ook Kees Homan, 'Klimaatverandering: voorspellen is moeilijk, vooral de toekomst', *Internationale Spectator*, Jaargang 62, nr. 5, mei 2008, pp. 257-258.

gaat in op een aantal wereldwijde dreigingen, waaronder klimaatverandering, die zich in het komend decennium met een niet te verwaarlozen waarschijnlijkheid aandienen. Overigens richt de WRR zich in dit rapport nadrukkelijk niet op aparte beleidsterreinen als het defensiebeleid, omdat bij het bespreken van fysieke veiligheid generieke, terreinoverschrijdende problemen centraal staan.¹¹ De WRR spreekt in dit rapport dan ook consequent van 'de overheid' in algemene zin. Dit onderstreept alleen maar wat in de inleiding van dit briefadvies al is aangestipt, namelijk dat de gevolgen van klimaatverandering voor de krijgsmacht maar een zeer klein deel van de complexe werkelijkheid betreffen.

Ten aanzien van deze wereldwijde dreigingen gaat de WRR uit van een nieuwe risicobenadering. Die houdt in dat de samenleving niet zozeer met definieerbare risico's, maar met de beschreven fundamentele onzekerheden wordt geconfronteerd. De WRR concludeert vervolgens dat met die onzekerheden proactief moet worden omgegaan. Volgens de WRR betekent dit een verruiming van de verantwoordelijkheden die in het voorzorgsbeginsel besloten liggen. Zo zou de overheid door wetten en institutionele voorzieningen moeten bevorderen dat zowel de overheid zelf als private actoren concrete voorzorgsmaatregelen tegen de onderkende dreigingen treffen. De AIV kijkt met belangstelling uit naar de uitkomsten van de politieke discussie naar aanleiding van dit WRR-rapport.¹²

Klimaatverandering en de internationale veiligheidssituatie (regeringsvraag 1)

Klimaatverandering kan ook gevolgen hebben voor de internationale veiligheidssituatie. Verscheidene internationale organisaties besteedden hier al aandacht aan. Zo kwam de VN-Veiligheidsraad in april 2007 bijeen om te spreken over energie, veiligheid en klimaatverandering. Bij die gelegenheid zei minister Koenders in een toespraak dat *Climate change requires us to reassess security risks, so that we can take adequate preventive and corrective measures.*¹³ Ook de NAVO is hiermee bezig. De Secretaris-generaal van de NAVO, Jaap de Hoop Scheffer, stelde bijvoorbeeld dat de gevolgen van klimaatverandering voor wereldwijde veiligheid een belangrijk thema voor het bondgenootschap is.¹⁴

11 WRR, 2008, p. 14. In de adviesaanvraag van de minister-president aan de WRR die aan de basis ligt van dit rapport, vraagt het kabinet de WRR specifiek aandacht te besteden aan vraagstukken van *fysieke veiligheid*. Ter nadere aanduiding daarvan noemde de regering onder meer het milieu en hoogwaterbescherming: adviesaanvraag inzake fysieke veiligheid, brief minister-president d.d. 16 december 2004. Ook andere departementen besteden aandacht aan de gevolgen van klimaatverandering, bijvoorbeeld Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM), Verkeer en Waterstaat (VenW), Buitenlandse Zaken (BZ) en Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK). Die laatste gaat bijvoorbeeld in op de gevolgen van klimaatverandering voor *nationale* veiligheid in het Werkprogramma Nationale Veiligheid 2007/2008, 20 april 2007.

12 Ten tijde van het opstellen van dit briefadvies moet de regeringsreactie op het WRR-rapport nog verschijnen.

13 Minister Koenders, 'Statement in the open debate of the UN Security Council on Energy', *Security and Climate Change*, New York, 18 april 2007.

14 NATO Secretary General Jaap de Hoop Scheffer speech, 'NATO: The next decade, at the Security and Defence Agenda', 3 juni 2008.

Threat Multiplier

Ook bij de EU staat dit onderwerp op de agenda. Zo heeft de Europese Raad op 14 maart 2008 het rapport 'Klimaatverandering en internationale veiligheid' verwelkomd.¹⁵ In dit rapport, dat is opgesteld door de Europese Commissie en Hoge Vertegenwoordiger Solana, wordt gesteld dat klimaatverandering in feite leidt tot:

'[e]en verveelvoudiging van de bedreigingen (*threat multiplier*), waardoor bestaande ontwikkelingen, spanningen en instabiliteit nog worden aangescherpt. Het centrale probleem is dat klimaatverandering een te zware last dreigt te worden voor reeds kwetsbare en conflictgevoelige staten en regio's. Het is van belang te erkennen dat de problemen die op ons [de EU] afkomen niet alleen humanitair van aard zijn, maar ook politieke en veiligheidsrisico's inhouden die de Europese belangen rechtstreeks raken.'¹⁶

De AIV is het eens met de analyse dat klimaatverandering een *threat multiplier* van bestaande veiligheidsrisico's is. Immers, '*Most wars have multiple layers of causality: personalities, hatreds, mistakes.*'¹⁷ Daarbij spelen sociale-, politieke-, geografische- en economische factoren een rol. Het is zeer de vraag of in de praktijk een direct causaal verband tussen achteruitgang van het milieu en een gewapend conflict kan worden vastgesteld; tot op heden is een dergelijk causaal verband niet uit onderzoek gebleken.¹⁸

Overzicht van conflicten en conflictorzaken

Terecht stelt het EU-rapport uit maart 2008 net als het eerder aangehaalde WRR-rapport dus dat voor het reageren op de gevolgen van klimaatverandering voor internationale veiligheid een breed scala aan multilaterale instrumenten nodig is. Het militaire instrument is daar maar één van. Het EU-rapport geeft vervolgens een, volgens de Nederlandse regering 'ontnuchterend'¹⁹ overzicht van conflicten en conflictorzaken die door de klimaatverandering in verschillende gebieden van de wereld kunnen worden versterkt:

- Conflicten over hulpbronnen; toenemende overstromingen, droogte en een veranderend neerslagpatroon kunnen gevolgen hebben voor de landbouwproductie, voedselvoorraden en de watervoorziening.

15 De Secretaris-generaal/Hoge Vertegenwoordiger Solana en de Europese Commissie, *Klimaatverandering en internationale veiligheid* (Nederlandse vertaling), S113/08, 14 maart 2008; Zie ook de Kamerbrief inzake bijeenkomst van de Europese Raad te Brussel op 13-14 maart 2008, 17 maart 2007.

16 S113/08, p. 2.

17 Paul Collier, 'The Bottom Billion: why the poorest countries are failing and what can be done about it', *Oxford University Press*, 2007, p. 18.

18 Henrik Urdal, 'People versus Malthus; Population Pressure, Environmental Degradation and Violent Conflict Revisited', *Journal of Peace Research*, jrg. 42, nr. 4, 2005, pp. 417-434; Val Percival and Thomas Homer-Dixon, 'Environmental Scarcity and Violent Conflict: The Case of Rwanda', *Journal of Environment and Development*, jrg. 5, nr. 3, 1996, pp. 270-291; Thomas F. Homer-Dixon, 'Environmental Scarcity and Violent Conflict; Evidence from Cases', *International Security*, jrg. 19, nr. 1, 1994, pp. 5-40.

19 Zie het 'verslag van de Raad Algemene Zaken en Externe Betrekkingen van 10-11 maart 2008', 12 maart 2008.

- Economische schade en gevaren voor de kuststeden en de kritieke infrastructuur; de zeespiegelstijging en het toenemend aantal natuurrampen vormen een ernstige bedreiging voor kustgebieden, waarin momenteel zo'n 20 procent van de wereldbevolking leeft.
- Verlies van grondgebied en grensgeschillen; veranderingen aan kustlijnen en overstromingen kunnen leiden tot het verlies van grondgebied of zelfs het verdwijnen van kleine eilandstaten.²⁰
- Migratie om milieuredenen; landen die extreem kwetsbaar zijn voor de gevolgen van klimaatverandering kunnen te maken krijgen met een toenemende migratie zowel binnen als buiten de landgrenzen. Dit soort migratie kan aanleiding geven tot meer conflicten in de doorreis- en bestemmingsgebieden.²¹
- Kwetsbaarheid en radicalisering; klimaatverandering kan leiden tot een toename van instabiliteit binnen landen.
- Spanningen met betrekking tot de energievoorziening; spanningen rond de toegang tot en beheersing van energievoorraden kunnen toenemen omdat een groot deel van de energievoorraden zich bevindt in gebieden die kwetsbaar zijn voor klimaatverandering of in onstabiele regio's. Wanneer, als gevolg van klimaatverandering, voorheen ontoegankelijke gebieden opengaan, zal de strijd om de hulpbronnen zich nog verhevigen.
- Druk op de internationale 'governance'; in multilaterale fora kan toenemende spanning ontstaan tussen landen die het meest verantwoordelijk zijn voor klimaatverandering en landen die het meest kwetsbaar zijn voor de gevolgen hiervan.

Voor een meer uitvoerige beschrijving van de dreigingen verwijst de AIV naar bijlage II van dit briefadvies waarin het desbetreffende deel uit het EU-rapport is opgenomen. De AIV wijst er verder op dat aan het EU-rapport een verscheidenheid aan studies ten grondslag ligt.²²

De Noordpool

Zoals uit bovenstaand overzicht al blijkt, kan door klimaatverandering zelfs een geheel nieuwe geopolitieke situatie ontstaan. Dit kan leiden tot mogelijke geschillen over handelsroutes, maritieme zones en grondstoffen die voorheen onbereikbaar waren. Het meest sprekende voorbeeld hiervan is de situatie in het Noordpoolgebied waar het

20 Cleo Paskal, 'How climate change is pushing the boundaries of security and foreign policy', *Chatham House*, London, juni 2007, p. 3.

21 Voor deze dreiging is ook de volgende literatuur relevant: Richard Black, 'New issues in refugee research', *UNHCR Working Paper No. 34*, 'Environmental Refugees: myth or reality?', maart 2001; Stephen Castles, 'New issues in refugee research', *UNHCR Working Paper No. 70*, 'Environmental change and forced migration: making sense of the debate', oktober 2002; Christian Aid, 'Human Tide: the real migration crisis', mei 2007; Oli Brown, 'Human Development Report 2007/2008', *Human Development Report Official Occasional Paper*, 'Climate change and forced migration: Observations, projections and implications', 2008; Norman Meyers, 'Environmental refugees: an emergent security issue', *13th Economic Forum*, Praag, mei 2005, pp. 23-27.

22 Bijvoorbeeld de studie van de *German Advisory Council on Global Change (WBGU)*, 'World in Transition: Climate Change as a Security Risk', mei 2007; en het rapport van de *CNA Military Advisory Board* 'National Security and the Threat of Climate Change', 2007. Andere studies en/of artikelen die een overzicht van klimaatgerelateerde dreigingen geven zijn bijvoorbeeld: Peter Haldén, 'The geopolitics of climate change: Challenges to the international system', *FOI*, Stockholm, december 2007; Kees Homan, 'Klimaatverandering als veiligheidsprobleem', *Atlantisch Perspectief*, nr. 1, 2008, pp. 12-17.

zee-ijs in snel tempo verdwijnt en de ijskappen smelten. Hierdoor komen voorheen niet bestaande vaarwegen beschikbaar. Maar ook komt daardoor de winning van de daar aanwezige olie- en gasvoorraden dichterbij, waar dat tot voor kort in het geheel niet mogelijk werd geacht.²³

Volgens een recent rapport zou zich in het Noordpoolgebied een kwart van de nog niet bewezen olie- en gasreserves van de wereld bevinden.²⁴ In een periode van groeiende assertiviteit van Rusland en toenemende schaarste aan energiebronnen, kunnen spanningen ontstaan tussen de vijf kuststaten van de Arctische Oceaan – Rusland, Noorwegen, Denemarken (nu nog namens Groenland), Canada en de Verenigde Staten – over de toegang tot deze bronnen.²⁵

De SG van de NAVO waarschuwde recentelijk voor mogelijke spanningen in het Noordpoolgebied en kondigde een 'militaire presentie' aan: *'I would be the last one to expect military conflict [in the Arctic], but there will be a military presence'*.²⁶ Het is echter van groot belang dat deze spanningen niet ontaarden in crisissituaties. De AIV wijst in dit verband op de Verklaring van Illulissat van mei 2008.²⁷ Daarin hebben vertegenwoordigers van deze vijf kuststaten uitdrukkelijk hun verplichtingen volgens internationaal recht bevestigd (het gaat hier met name om afbakening van het continentaal plat en navigatierechten), en zich verbonden tot *'orderly settlement of any possible overlapping claims'*. Waakzaamheid met betrekking tot de naleving ter zake is voor een vreedzame ontwikkeling in dit gebied van belang, wat een permanente, krachtige diplomatieke en strategische inbedding van dit proces raadzaam maakt.

Versterking van analyse- en early warning capaciteit

Gezien de gevolgen van klimaatverandering voor internationale veiligheid is het niet verbazingwekkend dat ook het recente rapport over de Europese Veiligheidsstrategie van december 2008 apart aandacht aan dit onderwerp besteedt.²⁸ Deze strategie verwijst naar bovenstaande analyse uit het EU-rapport van maart 2008 dat klimaatverandering een *threat multiplier* is: *'Natural disasters, environmental degradation and competition for resources exacerbate conflict, especially in situations of poverty and*

23 Zie onder meer: Sacha Kester, Race om noordelijke bodemschatten, *De Volkskrant*, 4 augustus 2007; en Pavel Beav, 'Russia's race for the Arctic and the new geopolitics of the North-Pole', *The Jamestown Foundation Occasional paper*, oktober 2007; en Gerald Traufetter, De strijd om de Noordpool, *HP/De Tijd*, 25 september 2008.

24 Aldus onderzoek van de *US Geological Survey* (USGS), zie ook: Er ligt voor 90 miljard vaten aan olie onder de Noordpool, *Het Financieele Dagblad*, 24 juli 2008.

25 Zie Jaap de Wilde, Van wie is de Noordpool?, *Atlantisch Perspectief*, nr. 5, 2008; Pavel Beav, 2007; Gerald Traufetter, 2008.

26 Jaap de Hoop Scheffer geciteerd in: 'NATO warns of tensions as ice thaws in the Arctic', *International Herald Tribune*, 30 januari 2009.

27 Zie: <<http://www.ipy.gov/DesktopModules/Articles/ArticleDetails.aspx?ItemID=718>>.

28 'Report on the Implementation of the European Security Strategy: providing security in a changing world', S407/08, 11 december 2008. Dit rapport vervangt niet de Europese Veiligheidsstrategie uit 2003 maar versterkt deze, aldus het rapport. Zo maakte de EU-veiligheidsstrategie uit 2003 al gewag van de gevolgen van klimaatverandering voor veiligheid.

population growth, with humanitarian, health, political and security consequences, including greater migration'.²⁹ Ook in dit nieuwe EU-rapport wordt gesteld dat klimaatverandering kan leiden tot geschillen over handelsroutes, maritieme zones en grondstoffen die voorheen onbereikbaar waren.

De EU wijst er in dit rapport vervolgens op dat zij weliswaar haar conflictpreventie en crisismangement reeds heeft versterkt, maar dat de analyse- en *early warning* capaciteit nog versterking behoeft: 'We [...] need to improve analysis and early warning capabilities. The EU cannot do this alone. We must step up our work with countries most at risk by strengthening their capacity to cope. International co-operation, with the UN and regional organisations, will be essential'.³⁰ In ieder geval kan de EU hierbij dan gebruik maken van 'Kopernikus', een nieuwe naam voor het Europese *Global Monitoring for Environment and Security initiative* (GMES). Met data afkomstig van satellieten en meetstations op aarde genereert Kopernikus voor de EU autonome informatie over het milieu, klimaatverandering en veiligheid, aldus de vicevoorzitter van de Europese Commissie, Günter Verheugen, tijdens de presentatie van dit initiatief op 16 september 2008.³¹

In het verlengde van deze discussie over *early warning* adviseert de AIV dat ook de Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (MIVD) van het ministerie van Defensie structureel meer aandacht aan de veiligheidsaspecten van klimaat- en milieuverandering besteedt, bezien in samenhang met factoren als governance, demografische verschuivingen en regionale conflicten. De MIVD zou hierbij moeten samenwerken met de AIVD, zoals al gebeurt bij andere grensoverschrijdende dreigingen, zoals de proliferatie van massavernietigingswapens.

Schaarste en klimaatverandering kunnen ook tot meer samenwerking leiden

Tot slot van deze paragraaf over de gevolgen van klimaatverandering voor de internationale veiligheidssituatie merkt de AIV op dat schaarste en klimaatverandering ook tot meer samenwerking kunnen leiden. De hierboven genoemde Verklaring van Illulissat van mei 2008 is daarvan een voorbeeld. Ook op het gebied van waterschaarste zeggen onderzoekers van de *Oregon State University* in de Verenigde Staten bewijs te hebben dat 's werelds' 263 grensoverschrijdende rivieren meer interstatelijke samenwerking, dan conflict genereren.³² Zo is het Indus-rivierverdrag, ondanks alle eerdere oorlogen en spanningen tussen India en Pakistan, nog steeds van kracht. Ook in Afrika is een interstatelijke oorlog over water niet waarschijnlijk.³³ Ook daar geldt dat door hoe meer landen een rivier stroomt, des te beter de regionale samenwerking is. Wel kan daarbij het voorbehoud worden gemaakt dat in bepaalde gebieden, waar de centrale overheid niet of nauwelijks gezag heeft, zoals in het Westen van Soedan, verdrogende weidegronden bijdragen aan lokale onrust.

29 Ibid.

30 Ibid, p. 6.

31 Persbericht *European Space Agency* (ESA), 16 september 2008, zie: <<http://www.esa.int>>.

32 Zie bijvoorbeeld, 'Streams of blood, or streams of peace', *The Economist*, 1 mei 2008; zie ook: Delli Priscoli, Jerry and Aaron T. Wolf, 'Managing and Transforming Water Conflicts', *Cambridge University Press*, 2008.

33 *The Economist*, 1 mei 2008.

Gevolgen van klimaatverandering voor het mogelijk beroep op de Nederlandse krijgsmacht (regeringsvraag 2)

Vanwege de fundamentele onzekerheden die met klimaatverandering gepaard gaan, het krijgsmachtoverstijgende karakter daarvan en het feit dat klimaatverandering een *threat multiplier* is en geen op zichzelf staande conflict oorzaak, is het voor de AIV thans niet mogelijk de gevolgen van klimaatverandering voor het mogelijke beroep op de Nederlandse krijgsmacht voor de komende twintig jaar in detail te specificeren. Daarbij heeft de AIV ook gekeken naar het opstellen van scenario's, als hulp bij toekomstige beleidsontwikkeling over waar en hoe de behandelde dreigingen tot ontwikkeling zouden kunnen komen. Maar de AIV acht zich met de nu voorhanden kennis, gezien de aard en de breedte van de fundamentele onzekerheden, ook ten aanzien van de geografische spreiding van de effecten, zeker in dit stadium niet in staat zulke scenario's met voldoende onderbouwing te formuleren. Overigens wijst de AIV erop dat het aangehaalde EU-rapport ter illustratie een aantal geografische (Afrika, Midden-Oosten, Zuid-Azië, Centraal-Azië, Latijns-Amerika en het Caribisch Gebied alsmede de Arctische regio) voorbeelden geeft hoe klimaatverandering in diverse gebieden van de wereld spanningen kan vergroten. Deze voorbeelden zijn eveneens in bijlage II opgenomen.

Wel kan volgens de AIV onderscheid worden gemaakt tussen twee uiteenlopende situaties waarmee de krijgsmacht als gevolg van klimaatverandering kan worden geconfronteerd:

1. (frequenter) optreden bij klimaatgerelateerde natuurrampen;
2. optreden bij crisissituaties zoals al langer gebeurt, maar waarbij de klimaatverandering als *threat multiplier* fungeert.

Ad 1 Optreden bij klimaatgerelateerde natuurrampen

De AIV plaatst deze situatie voorop, omdat de krijgsmacht in de toekomst waarschijnlijk vaker bij klimaatgerelateerde natuurrampen wordt ingezet. Eén van de hoofdtaken van het ministerie van Defensie is de 'ondersteuning van civiele autoriteiten bij rechtshandhaving, rampenbestrijding en humanitaire hulp, zowel nationaal als internationaal'.³⁴ Zo was de krijgsmacht de laatste jaren betrokken bij internationale humanitaire operaties in New Orleans (VS), Pakistan en in Azië na de tsunami.

Op nationaal niveau hebben de ministers van Defensie en van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties in 2006 besloten tot een Intensivering van de Civiel-Militaire Samenwerking (ICMS) waardoor Defensie een structurele veiligheidspartner van Binnenlandse Zaken is geworden. In dit kader garandeert Defensie capaciteiten voor binnenlandse inzet, onder operationele aansturing van het civiele gezag.³⁵ Met deze bindende afspraken vergroot de overheid haar slagkracht en vermijdt zij onnodige duplicatie. Afgesproken is dat Defensie een gegarandeerde beschikbaarheid van specialistische capaciteiten levert. In totaal gaat het daarbij om 4.600 militairen en materiële uitrusting die binnen 48 uur in Nederland beschikbaar voor civiele autoriteiten

34 De Defensienota-2000 formuleert de drie hoofdtaken als volgt: 1) bescherming van de integriteit van het eigen en het bondgenootschappelijke grondgebied, inclusief de Nederlandse Antillen en Aruba; 2) bevordering van de internationale rechtsorde en stabiliteit; 3) ondersteuning van civiele autoriteiten bij rechtshandhaving, rampenbestrijding en humanitaire hulp, zowel nationaal als internationaal. Zie: <<http://www.mindef.nl>>.

35 Zie voor de catalogus van ICMS-capaciteiten en de verrekeningstabel: <<http://www.mindef.nl>>.

kunnen zijn.³⁶ Tevens zijn afspraken voor de financiële verrekening van de kosten daarvan gemaakt.

Defensiecapaciteiten ook geschikt voor ondersteuning van civiele operaties

Defensiematerieel is in de eerste plaats bedoeld voor inzet bij militaire operaties. Veel van de beschikbare capaciteiten lenen zich echter ook voor ondersteuning van civiele operaties. Meer specifiek beschikt Defensie sinds de ombouw tot expeditionaire krijgsmacht over transportmaterieel (luchttransporttoestellen, helikopters en amfibische transportschepen) dat goed kan worden gebruikt in de eerste fase van humanitaire noodsituaties na natuurrampen.

Het gebruik van militaire middelen voor hulpverlening bij internationale natuurrampen en voor humanitaire hulpverlening gebeurt meestal op verzoek van het ministerie van Buitenlandse Zaken, in situaties waarin geen sprake is van een gewapend conflict of van een verhoogd veiligheidsrisico.³⁷ Zo beschikt de minister voor Ontwikkelingssamenwerking voor dit doel over trekkingsrechten op Nederlands militair luchttransport. 'Bij grote humanitaire rampen wordt van dit trekkingsrecht gebruik gemaakt, waarbij militaire transportvliegtuigen kunnen worden ingezet ten behoeve van de internationale hulpoperaties van bijvoorbeeld de VN of het Internationale Rode Kruis. Inzet geschiedt op basis van een internationaal hulpverzoek van het getroffen land, waarbij de Oslo/MCDA-richtlijnen van de VN voor civiel-militaire samenwerking bij humanitaire hulp in acht worden genomen.'³⁸

Militairen kunnen snel worden ingezet

Volgens deze Oslo-richtlijnen mogen militaire capaciteiten in beginsel pas voor humanitaire noodhulp worden ingezet als er geen civiele alternatieven voorhanden zijn.³⁹ Militaire capaciteiten hebben het voordeel dat ze, als ze beschikbaar zijn, zeer snel kunnen worden ingezet. Na verloop van tijd nemen civiele diensten deze taken dan weer over.

Bij noodhulp kunnen Nederlandse militaire capaciteiten in de beginfase in bilateraal verband worden ingezet, als elke minuut telt. Toch geldt ook hier dat de Nederlandse capaciteiten niet in isolement kunnen worden bekeken. Zo is de NATO Response Force (NRF), waaraan Nederland met militaire capaciteiten bijdraagt, tot op heden tweemaal ingezet – beide keren na natuurrampen (de aardbeving in Pakistan en de orkaan Katrina in New Orleans). De EU beschikt eveneens over dergelijke snel inzetbare eenheden (Battle-Groups, BG's). Ook daaraan levert Nederland een militaire bijdrage. Waarschijnlijk

36 Daar is de Nationale Reserve (NATRES) nog niet bij inbegrepen. De NATRES bestaat uit vijf regionaal opererende bataljons, waarbinnen een kleine drieduizend functies worden vervuld door actieve reservemilitairen. De NATRES is onderdeel van de reguliere bijstand waarbij van geval tot geval wordt bekeken wat kan worden ingezet en komt dus bovenop de in het kader van ICMS gegarandeerde capaciteit.

37 De ministers van Buitenlandse Zaken en van Defensie, Toetsingskader-2001, 19 juli 2001, zie: <<http://www.mindef.nl>>.

38 Minister van Defensie, 'Toezegging over uitgaven aan leasecontracten voor strategisch luchttransport en over de verwachte transportbehoefte gedaan tijdens het Algemeen Overleg van de Tweede Kamer op 7 oktober 2008', 7 november 2008.

39 'Guidelines on the use of military and civil defence assets in disaster relief', *Oslo Guidelines*, mei 1994, herzien november 2006.

zullen de NRF en de EU-BG's in de toekomst vaker worden ingezet bij natuurrampen, wat trouwens ook één van hun formele taken is.

Behalve op nationaal niveau, garandeert het ministerie van Defensie dus ook in internationaal verband capaciteiten voor humanitaire noodhulp. Veel van de bestaande defensiecapaciteiten zijn hiervoor zeer geschikt.

Ad 2 Optreden bij crisissituaties met klimaatverandering als threat multiplier

Een andere hoofdtaak van de krijgsmacht is de bescherming en de bevordering van de internationale rechtsorde en stabiliteit.⁴⁰ Met het oog hierop is de krijgsmacht sinds de jaren negentig omgevormd tot een expeditionaire krijgsmacht. De krijgsmacht houdt hiervoor een gegarandeerde militaire capaciteit gereed (het ambitieniveau)⁴¹ en wordt regelmatig voor deze taak ingezet in falende en fragiele staten, zoals thans bijvoorbeeld in Afghanistan, Bosnië, Tsjaad en Somalië. Het is niet zeker of klimaatverandering bij deze lopende operaties (al) als een *threat multiplier* werkt of zal werken.

Maar zoals de AIV hierboven in navolging van de EU reeds concludeerde, kan de krijgsmacht bij toekomstige operaties wel degelijk te maken krijgen met crisissituaties die door klimaatverandering zijn of worden verergerd. Zo heeft de AIV in een eerder rapport al geadviseerd dat de regering zo nodig bereid moet zijn een bijdrage te leveren aan militaire bescherming van internationaal energietransport (zeetransport en pijpleidingen).⁴² Spanningen met betrekking tot energievoorziening worden ook genoemd in het eerder gegeven overzicht van mogelijke klimaatgerelateerde conflictorzaken.

40 De minister van Defensie, de minister van Buitenlandse Zaken, de staatssecretaris van Defensie, Defensienota-2000, 29 november 1999.

41 De minister van Defensie, 'Beleidsbrief Wereldwijd Dienstbaar', 18 september 2007. Daarin staat dat het ambitieniveau voor deze hoofdtaak uitgaat van:

- een bijdrage aan de NAVO. In verband hiermee zal de krijgsmacht tevens een continue bijdrage van wisselende omvang leveren aan de NATO Response Force;
- een bijdrage aan de Europese Unie. In verband hiermee zal de krijgsmacht tevens een periodieke bijdrage leveren aan de snelle reactiecapaciteiten van de Unie: de EU Battlegroups;
- een bijdrage aan de Stand-by High Readiness Brigade (Shirbrig) van de Verenigde Naties;
- deelneming gedurende maximaal een jaar aan een operatie in het hogere deel van het geweldsspectrum met een brigade van landstrijdkrachten, twee squadrons jachtvliegtuigen of een maritieme taakgroep;
- gelijktijdige deelneming gedurende langere tijd aan maximaal 'drie operaties' in het 'lagere' deel van het geweldsspectrum met taakgroepen van bataljonsgrootte of, bij luchtoperaties en maritieme operaties, equivalenten hiervan (*de 'tekens zijn door de AIV ingevoegd omdat Defensie hierbij in de beleidsbrief Wereldwijd Dienstbaar zelf kanttekeningen plaatst*);
- het optreden bij landoperaties als *lead nation* op brigadeniveau en, samen met andere landen, op legerkorpsniveau, bij maritieme operaties als *lead nation* op taakgroepniveau en bij luchtoperaties met bijdragen op gelijkwaardige niveaus als de brigade;
- de uitvoering van speciale operaties, met inbegrip van evacuatieoperaties en contra-terrorismeoperaties.

42 Advies van de AIV en de Algemene Energieraad (AER), *Energiek buitenlands beleid*, advies nummer 46, Den Haag, december 2005.

De krijgsmacht beschikt over een veelheid aan instrumenten

Het ministerie van Defensie beschikt voor de uitvoering van crisisoperaties over een veelheid aan instrumenten (*toolbox*) die flexibel kunnen worden ingezet. Bij elk scenario kan hieruit van geval tot geval een keuze worden gemaakt.

Zoals in het voorgaande al is gezegd, opereert de Nederlandse krijgsmacht echter niet in isolement. Behalve dat hierbij ook andere departementen worden betrokken, zet Nederland zijn militaire eenheden voor deze hoofdtaak altijd in internationaal (bijvoorbeeld VN, EU of NAVO) verband in.⁴³ Bij elke operatie wordt besloten welke organisatie of welk internationaal samenwerkingsverband de operatie aanstuurt en welk mandaat de Nederlandse eenheden krijgen. In het eerdere AIV-advies 'Nederland en de Europese Ontwikkelingssamenwerking' staan overwegingen ten aanzien van de keuze van het meest geschikte forum waarin Nederland in internationaal verband met militaire middelen kan optreden.⁴⁴

Terzijde

Terzijde wijst de AIV er nog op dat de gevolgen van klimaatverandering voor de krijgsmacht ook tot uitdrukking moeten komen in het opleidings- en het materieelbeleid. Zo moet de militaire opleiding rekening houden met de toegenomen kans op inzet bij klimaatgerelateerde natuurrampen, zowel nationaal als internationaal. Overigens heeft Defensie de afgelopen zeventien jaar in meer dan honderd missies al veel ervaring opgedaan met de ondersteuning van de civiele autoriteiten.

Het materieelbeleid moet inspelen op de trend naar meer duurzaamheid, zoals ook tot uitdrukking komt in de recente duurzaamheidsnota-2009 van het ministerie van Defensie.⁴⁵ Door duurzaam energieverbruik verminderen bijvoorbeeld de milieubelasting, de exploitatiekosten en de afhankelijkheid van traditionele brandstof bij expeditionaire operaties. Daarnaast moet het materieelbeleid rekening houden met de extreme klimatologische omstandigheden waarin de krijgsmacht thans vaak opereert (Afghanistan, Tsjaad), een factor die door klimaatverandering wordt versterkt. Zo is er onder warme omstandigheden meer energie voor koeling nodig, is het liftvermogen van helikopters minder en is de omgeving over het algemeen ook stoffiger wat extra slijtage van het materieel veroorzaakt.⁴⁶ Duurzaamheidsmaatregelen alsmede maatregelen om de extra belasting van het materieel op te vangen, vergen ongetwijfeld extra investeringen. Ook die moeten bij de toekomstverkenning van de krijgsmacht worden betrokken.

Concluderend

Het ministerie van Defensie zal in de toekomst waarschijnlijk vaker worden ingezet als gevolg van klimaatverandering, zeker als het gaat om de inzet bij klimaatgerelateerde natuurrampen. Bij inzet van de krijgsmacht in crisisbeheersingsoperaties geldt dat klimaatverandering een versterker van bestaande bedreigingen is (*threat multiplier*). Ter

43 Toetsingskader-2001.

44 Zie ook: AIV, *Nederland en de Europese Ontwikkelingssamenwerking*, advies nummer 60, Den Haag, mei 2008, pp. 42-53.

45 De staatssecretaris van Defensie, Defensie Duurzaamheidsnota-2009, 25 november 2008.

46 Speech door Chief of the Defence Staff Sir Jock Stirrup, *Chatham House*, London, 25 juni 2007.

illustratie daarvan geeft dit briefadvies een overzicht van conflicten en conflictorzaken die door klimaatverandering in verschillende delen van de wereld kunnen worden versterkt. Klimaatverandering kan zelfs een geheel nieuwe geopolitieke realiteit scheppen, zoals in het Noordpoolgebied. Overigens wordt er in dit briefadvies ook op gewezen, dat klimaatverandering juist tot meer interstatelijke samenwerking kan leiden.

Teruggrijpend op het eerder aangehaalde betoog van de WRR over het treffen van voorzorgsmaatregelen bij onzekerheden, merkt de AIV op dat het ministerie van Defensie op dit vlak al veel doet. Zo garandeert het militaire capaciteit voor inzet in internationale missies en voor ondersteuning van de nationale civiele autoriteiten bij humanitaire noodhulp, zowel nationaal als internationaal. Voor de uitvoering van deze taken beschikt de krijgsmacht over een veelheid aan instrumenten, die steeds flexibel kunnen worden ingezet afhankelijk van de actuele omstandigheden.

Of dit voldoende wordt geacht in het kader van het voorzorgsbeginsel dat de WRR hiervoor hanteert, hangt, zoals hiervoor gesteld, mede af van de nog te voeren politieke discussie hierover alsmede van de politieke besluitvorming over de toekomst van de krijgsmacht – dat laatste bijvoorbeeld naar aanleiding van de huidige defensieverkenningen. Dit op verzoek van Defensie uitgebrachte briefadvies vormt immers één van de vele bouwstenen op basis waarvan Defensie zelf toekomstscenario's en krijgsmachtprofielen zal opstellen die leiden tot beleidsopties voor een politieke discussie over de toekomst van de krijgsmacht.

Afgezien van de beleidsmarges die hieruit voortvloeien, ontbreekt het de AIV thans aan objectieve onderbouwing die het mogelijk zou maken om in dit stadium met een redelijke mate van waarschijnlijkheid de personele en materiële implicaties te kwantificeren of een geografische specificatie te geven, van de mogelijk verlangde extra militaire inzet ten gevolge van klimaatverandering. Bovendien zijn de gevolgen van klimaatverandering nooit uitsluitend een defensievraagstuk. Op het raakvlak van klimaat en veiligheid vormt de inzet van de krijgsmacht een onderdeel van een veel bredere aanpak die (inter)nationaal nauwe samenwerking vereist.

Wel adviseert de AIV het ministerie van Defensie dat de MIVD in het kader van *early warning* samen met de AIVD – voor zover dat al niet gebeurt – structureel meer aandacht besteedt aan de gevolgen van klimaatverandering voor (inter)nationale veiligheid.

Ten slotte merkt de AIV op, dat de krijgsmacht in de eerste plaats het geweldsinstrument van de overheid is, bedoeld voor inzet bij militaire operaties. Maar Defensie moet daarbinnen wel degelijk ruimte laten om haar capaciteiten zoveel mogelijk ook ten dienste te stellen van ondersteuning van civiele autoriteiten bij rechtshandhaving, rampenbestrijding en humanitaire hulp. Dit is immers ook een hoofdtaak van de krijgsmacht die nu eenmaal veel *dual-use* capaciteiten heeft en snel inzetbaar is. Dit onderstreept het meervoudige belang van de eerder ingeslagen weg om de krijgsmacht meer expeditionair te maken.

Adviesaanvraag

Defensie

Ministerie van Defensie

Hoofddirectie Algemene
Beleidszaken

Bezoekadres:
Plein 4
Postadres:
MPC 58B
Postbus 20701
2500 ES Den Haag
Nederland
www.defensie.nl

Steller:

Aan de Voorzitter van
de Adviesraad Internationale Vraagstukken
Mr. F. Korthals Altes

Postbus 20061
2500 EB Den Haag

Datum 10 juli 2008
Ons kenmerk HDAB2008018526
Onderwerp Klimaat en veiligheid

In aanvulling op de adviesaanvraag over "klimaat, energie en armoedebestrijding" die de minister voor Ontwikkelingssamenwerking u op 15 maart toezond, zou ik graag van de Adviesraad Internationale Vraagstukken advies ontvangen over de te verwachten gevolgen van klimaatverandering voor de internationale veiligheidssituatie in de komende twintig jaar. Ik acht dit advies van belang in het kader van de verkenningen naar de toekomst van de krijgsmacht (zie TK 2208, 31 243, nr. 6).

De vragen die de regering beantwoord zou willen zien, zijn de volgende:

Met welke gevolgen van klimaatverandering voor de internationale veiligheidssituatie moet in de komende twee decennia rekening worden gehouden? In hoeverre moet daarbij worden gedacht aan overstromingen, droogte, nieuwe grensdisputen, veranderingen van geopolitieke aard, verlegging van vaarroutes, grotere migratiestromen en toegang tot grondstoffen?

Wat zou het beroep op de Nederlandse krijgsmacht kunnen zijn dat hieruit voortvloeit, bijvoorbeeld in het kader van de internationale respons op humanitaire noodsituaties en mogelijke conflictsituaties?

De regering zou het op prijs stellen het advies van de AIV uiterlijk in januari 2009 te ontvangen, opdat dit advies kan worden betrokken bij de verkenningen naar de toekomst van de krijgsmacht.

Ik zie met belangstelling uit naar uw advies.

DE MINISTER VAN DEFENSIE

E. van Middelkoop

Bij beantwoording datum, ons kenmerk en onderwerp vermelden.

EU-rapport 'Klimaatverandering en internationale veiligheid' van 14 maart 2008 (pp. 3-8)

II DREIGINGEN

De gevolgen van de klimaatverandering zijn thans voelbaar: de temperatuur gaat omhoog, het poolijs en de gletsjers zijn aan het smelten, en extreme weersverschijnselen nemen qua frequentie en hevigheid toe. Hieronder worden enkele soorten conflicten geschetst die door de klimaatverandering in verschillende gebieden van de wereld kunnen ontstaan.

i) Conflicten over hulpbronnen

Teloorgang van landbouwgrond, omvangrijke watertekorten, afnemende voedselvoorraden en visbestanden, toenemende overstromingen en langere droogteperiodes doen zich reeds in vele delen van de wereld voor. Door de klimaatverandering zullen de neerslagpatronen veranderen en zal in bepaalde gebieden de beschikbare hoeveelheid drinkwater 20 tot 30 procent kleiner worden. Afname van de landbouwproductie zal in de minst ontwikkelde landen tot onzekere voedselvoorziening leiden of deze verergeren, en overal leiden tot een onhoudbare stijging van de voedselprijzen. In het bijzonder watertekort kan tot onrust bij de bevolking leiden en, zelfs in landen met een sterke economie, aanzienlijke economische verliezen veroorzaken. De gevolgen zullen des te heviger zijn in gebieden met een sterke demografische druk. Het algemene effect is dat de klimaatverandering bestaande conflicten over afnemende hulpbronnen zal aanwakkeren, in het bijzonder waar de toegang tot die hulpbronnen een politieke zaak is.

ii) Economische schade en gevaren voor de kuststeden en de kritieke infrastructuur

Naar schatting zal de wereldeconomie, uitgaande van een situatie van ongewijzigd beleid inzake klimaatverandering, jaarlijks tot 20% van haar BNP inboeten, terwijl de prijs van een doeltreffend gecoördineerd optreden tot 1% beperkt kan blijven. Eén vijfde van de wereldbevolking woont in de kustgebieden, en dit aantal zal de komende jaren nog toenemen. Megapolissen zijn, evenals hun ondersteunende infrastructuur van havenfaciliteiten en olieraffinaderijen, vaak gelegen aan zee of in rivierdelta's. Verhoging van de zeespiegel en de toename van zowel de frequentie als de intensiteit van natuurrampen vormen een ernstige bedreiging voor deze gebieden en hun economische vooruitzichten. In het bijzonder zouden de oostkust van China en India, alsmede het Caribisch gebied en Centraal-Amerika worden getroffen. Door de toename van het aantal rampen en humanitaire crises zullen de beschikbare middelen van de donorlanden, met inbegrip van hun mogelijkheden om noodhulpoperaties uit te voeren, zwaar onder druk worden gezet.

iii) Verlies van grondgebied en grensgeschillen

Wetenschappers voorzien dat zich in deze eeuw substantiële wijzigingen zullen voordoen in de omvang van het landoppervlak. Het terugwijken van de kustlijn en het overstromen van grote gebieden kunnen leiden tot verlies van grondgebied en zelfs van hele landen, zoals in het geval van kleine eilandstaten. Meer geschillen over land- en zee grenzen en over andere territoriale rechten zijn te verwachten. Het zou, in het bijzonder op het gebied van het zeerecht, noodzakelijk kunnen zijn bestaande internationale rechtsregels te herzien voor wat betreft het oplossen van territoriale- en grensgeschillen. Een ander gebied van wedijver om energievoorraden wordt gevormd door de mogelijke conflicten over natuurlijke rijkdommen in de poolstreken die, als gevolg van de opwarming van de aarde, ontginbaar zullen worden. Woestijnvorming kan een vicieuze cirkel op gang brengen van degradatie, migratie en conflicten over grondgebied en grenzen waardoor de politieke stabiliteit van landen en regio's wordt bedreigd.

iv) Migratie om milieuredenen

Die lagen van de bevolking die reeds te lijden hebben van een slechte gezondheidszorg, werkloosheid of sociale uitsluiting, zijn kwetsbaarder voor de gevolgen van de klimaatverandering, hetgeen de migratie binnen en tussen landen kan doen toenemen of op gang kan brengen. De VN voorspellen dat er in 2020 miljoenen “milieumigranten” zullen zijn, waarbij de klimaatverandering een van de voornaamste oorzaken zal zijn. Bepaalde landen die extreem kwetsbaar zijn voor klimaatverandering verzoeken reeds om internationale erkenning voor deze migratie om milieuredenen. Dit soort migratie kan aanleiding geven tot meer conflicten in de doorreis- en de bestemmingsgebieden. Europa moet zich instellen op een migratiedruk die nog aanzienlijk zal toenemen.

v) Kwetsbaarheid en radicalisering

Klimaatverandering kan in zwakke of falende staten tot nog meer instabiliteit leiden doordat te hoge eisen worden gesteld aan de toch al beperkte mogelijkheden van de overheid om doeltreffend op de ontstane problemen te reageren. Het onvermogen van een overheid om in de behoeften van de gehele bevolking te voorzien of om haar te beschermen tegen de negatieve gevolgen van de klimaatverandering kan leiden tot frustratie, tot spanningen tussen verschillende etnische en religieuze groepen binnen een land, en tot politieke radicalisering. Hierdoor kunnen landen en zelfs gehele regio's gedestabiliseerd raken.

vi) Spanningen met betrekking tot de energievoorziening

Een van de belangrijkste potentiële conflicten over hulpbronnen komt voort uit de toegenomen wedijver om toegang tot en beheersing van energievoorraden. Dit vormt op zich reeds een bron van instabiliteit, en zal dat blijven. Omdat echter een groot deel van de wereldvoorraden aan koolwaterstoffen zich bevindt in gebieden die kwetsbaar zijn voor de gevolgen van klimaatverandering en omdat vele olie- en gasproducerende landen reeds te maken hebben met aanzienlijke sociaaleconomische en demografische problemen, zal deze instabiliteit waarschijnlijk nog toenemen. Deze kan op haar beurt weer leiden tot nog meer energieonzekerheid en dus meer wedijver om de hulpbronnen. Een eventuele uitbreiding van het gebruik van kernenergie voor stroomopwekking kan, in samenhang met een non-proliferatieregeling die toch al onder druk staat, tot nieuwe zorgen over proliferatie leiden. Wanneer, als gevolg van klimaatverandering, voorheen ontoegankelijke gebieden opengaan, zal de strijd om de hulpbronnen nog verhevigen.

vii) Druk op de internationale governance

Indien de internationale gemeenschap er niet in slaagt de hierboven geschetste dreigingen af te wenden, komt het multilaterale systeem in gevaar. De gevolgen van de klimaatverandering zullen voeding geven aan een op wrok gebaseerd beleid tussen de landen die het meest verantwoordelijk zijn voor de klimaatverandering en de landen die er het meest van te lijden hebben. De gevolgen van beleidsmaatregelen tot beperking van de klimaatverandering (of van het falen van dergelijke maatregelen) zullen nationaal en internationaal de politieke spanningen opvoeren. De potentiële breuklijn verdeelt niet alleen noord en zuid, maar er komt ook een zuid-zuiddimensie, in het bijzonder nu het aandeel van China en India in de mondiale uitstoot toeneemt. De druk op de reeds zwaar belaste internationale veiligheidsstructuur zal nog verder toenemen.

III GEOGRAFISCHE VOORBEELDEN

In vele gebieden versterkt de klimaatverandering een of meer van de hierboven aangehaalde dreigingen. Hieronder wordt geïllustreerd hoe de klimaatverandering in diverse gebieden van de wereld bestaande spanningen vergroot. Aangezien onder de buurlanden van de EU sommige van de voor klimaatverandering meest kwetsbare gebieden ter wereld te vinden zijn, bijvoorbeeld Noord-Afrika en het Midden-Oosten, kan aan de grenzen van de Europese Unie de migratiedruk toenemen, en zouden er in de toekomst meer politieke instabiliteit en conflicten kunnen ontstaan. Dit kan ook aanzienlijke gevolgen hebben voor de routes waarlangs de energiebevoorrading van Europa verloopt.

1. Afrika:

Afrika is één van de voor klimaatverandering meest kwetsbare werelddelen vanwege de vele stressfactoren en een laag aanpassingsvermogen. In Noord-Afrika en de Sahel zullen toenemende droogte, waterschaarste en overexploitatie van de grond leiden tot bodemaantasting, waarbij 75 % van de niet-geïrrigeerde landbouwgrond verloren kan gaan. De Nijldelta wordt bedreigd door de stijging van de zeespiegel en door verzilting van landbouwgebieden, waarbij door de zeespiegelverhoging in deze eeuw 12-15 % van het bouwland verloren kan gaan, waardoor 5 miljoen mensen tegen 2050 worden getroffen. Reeds vandaag is de klimaatverandering sterk van invloed op het conflict in en rond Darfur. In de Hoorn van Afrika zullen de verminderde regenval en toenemende temperaturen sterk negatief uitwerken op een regio die toch al zeer kwetsbaar voor conflicten is. In zuidelijk Afrika dragen droogtes bij tot slechte oogsten, waardoor in verscheidene gebieden een onzekere voedselvoorziening dreigt te ontstaan en naar verwachting miljoenen mensen met voedseltekorten te maken zullen krijgen. Naar alle waarschijnlijkheid zal in deze regio de migratie toenemen, evenals die uit andere regio's via Noord-Afrika om zo Europa te bereiken (doorreismigratie). Naar verwachting zal de klimaatverandering in Afrika, en elders, negatief uitwerken op de volksgezondheid, in het bijzonder door de verspreiding van door vectoren overgedragen ziekten, en dit zal op zijn beurt de spanningen nog verergeren.

2. Midden-Oosten:

De watersystemen in het Midden-Oosten staan reeds onder zware druk. Ongeveer tweederde van de Arabische wereld is voor water afhankelijk van bronnen buiten de grenzen. Het debiet van de rivieren Jordaan en Yarmuk zal waarschijnlijk sterk afnemen, zulks ten koste van Israël, de Palestijnse gebieden en Jordanië. In deze regio zullen de bestaande spanningen in verband met de toegang tot water vrijwel zeker toenemen en tot verdere politieke instabiliteit leiden met schadelijke gevolgen voor de energiezekerheid en andere belangen van Europa. De watervoorraad in Israël zou in de loop van deze eeuw met 60% kunnen afnemen. Als gevolg daarvan wordt voorspeld dat de oogsten aanzienlijk zullen slinken in een gebied dat reeds grotendeels aride of semi-aride is. Turkije, Irak, Syrië en Saudi-Arabië zullen naar verwachting getroffen worden door aanzienlijke oogstverminderingen, met negatieve gevolgen voor de stabiliteit in een regio die voor Europa van vitaal strategisch belang is.

3. Zuid-Azië:

Het stijgen van de zeespiegel kan de habitat van miljoenen mensen bedreigen, aangezien 40% van de Aziatische bevolking (ongeveer 2 miljard mensen) binnen 60 kilometer van de kustlijn woont. Watertekorten en afnemende landbouwopbrengsten zullen het voor Azië moeilijk maken te voorzien in de voedselbehoeften van zijn groeiende bevolking, die daarbij te kampen zal krijgen met een toename van besmettelijke ziekten. Meer dan een miljard mensen zullen te maken krijgen met veranderingen in de moessonregens en slinkende hoeveelheden smeltwater uit de Himalaya. Conflicten over de resterende hulpbronnen en

onbeheerste migratie zullen leiden tot instabiliteit in een regio die voor Europa een belangrijke economische partner is met productie- en distributiefactoren die geconcentreerd zijn langs kwetsbare kustlijnen.

4. Centraal-Azië:

Centraal-Azië is een regio die eveneens ernstige gevolgen van de klimaatverandering ondervindt. Een groeiend tekort aan water, dat als hulpbron van cruciaal belang is voor de landbouw en van strategisch belang voor de electriciteitsopwekking, is reeds merkbaar. De gletsjers in Tadzjikistan hebben alleen al in de tweede helft van de twintigste eeuw éénderde van hun oppervlakte verloren, terwijl in Kirgizstan in de afgelopen vier decennia meer dan 1000 gletsjers zijn verdwenen. De kans op conflicten is dus aanzienlijk toegenomen in een regio waar de strategische, politieke en economische ontwikkelingen alsook de groeiende transregionale problematiek rechtstreeks of onrechtstreeks inwerken op de belangen van de EU.

5. Latijns-Amerika en het Caribisch Gebied:

In Latijns-Amerika zal klimaatverandering in de drogere streken leiden tot verzilting of verwoestijning van landbouwland en ten koste gaan van de opbrengst van belangrijke akkerbouw en veeteelt. Dat zal negatieve gevolgen hebben voor de voedselzekerheid. De stijging van de zeespiegel zal naar verwachting het overstromingsgevaar in laaggelegen gebieden doen toenemen. Voorspeld wordt dat de opwarming van het zeewater aan de oppervlakte als gevolg van klimaatverandering koraalriffen zal beschadigen en visbestanden van plaats zal doen veranderen. Latijns-Amerikaanse en Caribische landen hebben nu al te lijden van de negatieve gevolgen, waaronder vele extreme gebeurtenissen die verband houden met de El Niño-cyclus. Veranderingen in de regenvalpatronen en het verdwijnen van gletsjers zullen naar verwachting grote gevolgen hebben voor de beschikbaarheid van water voor menselijke consumptie, de landbouw en de electriciteitsopwekking, bijvoorbeeld in het Andesgebied. De landen in het Caribisch gebied en de Golf van Mexico worden reeds steeds vaker getroffen door hevige orkanen. Dat zal als gevolg van de klimaatverandering nog verergeren en resulteren in sociale en politieke spanningen in een regio met vaak zwakke bestuursstructuren.

6. De Arctische regio:

Door het snelle smelten van ijskappen in poolgebieden, met name in het Noordpoolgebied, ontstaan nieuwe waterwegen en internationale handelsroutes. Daarnaast brengt de toegenomen toegankelijkheid van de enorme koolwaterstofreserves in het Noordpoolgebied verandering in de geostrategische dynamiek van de regio met mogelijke gevolgen voor de internationale stabiliteit en de Europese veiligheidsbelangen. Hoe hieruit nieuwe strategische belangen voortvloeien blijkt wel uit de Russische vlag die onlangs onder de Noordpool werd geplant. Steeds meer aandacht wordt opgeëist door het zich uitbreidende debat inzake territoriale aanspraken en toegang tot nieuwe handelsroutes waarbij verschillende landen betrokken zijn, waardoor het voor Europa moeilijker wordt in de regio haar belangen op het gebied van handel en hulpbronnen veilig te stellen en waardoor haar betrekkingen met belangrijke partners onder druk kunnen komen te staan.

Door de Adviesraad Internationale Vraagstukken uitgebrachte adviezen*

- 1 EUROPA INCLUSIEF, *oktober 1997*
- 2 CONVENTIONELE WAPENBEHEERSING: dringende noodzaak, beperkte mogelijkheden, *april 1998*
- 3 DE DOODSTRAF EN DE RECHTEN VAN DE MENS; recente ontwikkelingen, *april 1998*
- 4 UNIVERSALITEIT VAN DE RECHTEN VAN DE MENS EN CULTURELE VERSCHIEDENHEID, *juni 1998*
- 5 EUROPA INCLUSIEF II, *november 1998*
- 6 HUMANITAIRE HULP: naar een nieuwe begrenzing, *november 1998*
- 7 COMMENTAAR OP DE CRITERIA VOOR STRUCTURELE BILATERALE HULP, *november 1998*
- 8 ASIELINFORMATIE EN DE EUROPESE UNIE, *juli 1999*
- 9 NAAR RUSTIGER VAARWATER: een advies over betrekkingen tussen Turkije en de Europese Unie, *juli 1999*
- 10 DE ONTWIKKELINGEN IN DE INTERNATIONALE VEILIGHEIDSSITUATIE IN DE JAREN NEGENTIG:
van onveilige zekerheid naar onzekere veiligheid, *september 1999*
- 11 HET FUNCTIONEREN VAN DE VN-COMMISSIE VOOR DE RECHTEN VAN DE MENS, *september 1999*
- 12 DE IGC 2000 EN DAARNA: op weg naar een Europese Unie van dertig lidstaten, *januari 2000*
- 13 HUMANITAIRE INTERVENTIE, *april 2000***
- 14 ENKELE LESSEN UIT DE FINANCIËLE CRISES VAN 1997 EN 1998, *mei 2000*
- 15 EEN EUROPEES HANDVEST VOOR GRONDRECHTEN?, *mei 2000*
- 16 DEFENSIE-ONDERZOEK EN PARLEMENTAIRE CONTROLE, *december 2000*
- 17 DE WORSTELING VAN AFRIKA: veiligheid, stabiliteit en ontwikkeling, *januari 2001*
- 18 GEWELD TEGEN VROUWEN: enkele rechtsontwikkelingen, *februari 2001*
- 19 EEN GELAAGD EUROPA: de verhouding tussen de Europese Unie en subnationale overheden, *april 2001*
- 20 EUROPESE MILITAIR-INDUSTRIËLE SAMENWERKING, *mei 2001*
- 21 REGISTRATIE VAN GEMEENSCHAPPEN OP HET GEBIED VAN GODSDIENST OF OVERTUIGING, *juni 2001*
- 22 DE WERELDCONFERENTIE TEGEN RACISME EN DE PROBLEMATIEK VAN RECHTSHERSTEL, *juni 2001*
- 23 COMMENTAAR OP DE NOTITIE MENSENRECHTEN 2001, *september 2001*
- 24 EEN CONVENTIE OF EEN CONVENTIONELE VOORBEREIDING: de Europese Unie en de IGC 2004,
november 2001
- 25 INTEGRATIE VAN GENDERGELIJKHEID: een zaak van verantwoordelijkheid, inzet en kwaliteit, *januari 2002*
- 26 NEDERLAND EN DE ORGANISATIE VOOR VEILIGHEID EN SAMENWERKING IN EUROPA IN 2003:
rol en richting, *mei 2002*
- 27 EEN BRUG TUSSEN BURGERS EN BRUSSEL: naar meer legitimiteit en slagvaardigheid voor
de Europese Unie, *mei 2002*
- 28 DE AMERIKAANSE PLANNEN VOOR RAKETVERDEDIGING NADER BEKEKEN: voors en tegens van
bouwen aan onkwetsbaarheid, *augustus 2002*
- 29 PRO-POOR GROWTH IN DE BILATERALE PARTNERLANDEN IN SUB-SAHARA AFRIKA: een analyse van
strategieën tegen armoede, *januari 2003*
- 30 EEN MENSENRECHTENBENADERING VAN ONTWIKKELINGSSAMENWERKING, *april 2003*
- 31 MILITAIRE SAMENWERKING IN EUROPA: mogelijkheden en beperkingen, *april 2003*
- 32 *Vervolg*advies EEN BRUG TUSSEN BURGERS EN BRUSSEL: naar meer legitimiteit en
slagvaardigheid voor de Europese Unie, *april 2003*

- 33 DE RAAD VAN EUROPA: minder en (nog) beter, *oktober 2003*
- 34 NEDERLAND EN CRISISBEHEERSING: drie actuele aspecten, *maart 2004*
- 35 FALENDE STATEN: een wereldwijde verantwoordelijkheid, *mei 2004***
- 36 PREËMPTIEF OPTREDEN, *juli 2004***
- 37 TURKIJE: de weg naar het lidmaatschap van de Europese Unie, *juli 2004*
- 38 DE VERENIGDE NATIES EN DE RECHTEN VAN DE MENS, *september 2004*
- 39 DIENSTENLIBERALISERING EN ONTWIKKELINGSLANDEN: leidt openstelling tot achterstelling?, *september 2004*
- 40 DE PARLEMENTAIRE ASSEMBLEE VAN DE RAAD VAN EUROPA, *februari 2005*
- 41 DE HERVORMINGEN VAN DE VERENIGDE NATIES: het rapport Annan nader beschouwd, *mei 2005*
- 42 DE INVLOED VAN CULTUUR EN RELIGIE OP ONTWIKKELING: stimulans of stagnatie?, *juni 2005*
- 43 MIGRATIE EN ONTWIKKELINGSSAMENWERKING: de samenhang tussen twee beleidsterreinen, *juni 2005*
- 44 DE NIEUWE OOSTELIJKE BUURLANDEN VAN DE EUROPESE UNIE, *juli 2005*
- 45 NEDERLAND IN DE VERANDERENDE EU, NAVO EN VN, *juli 2005*
- 46 ENERGIEK BUITENLANDS BELEID: energievoorzieningszekerheid als nieuwe hoofddoelstelling, *december 2005****
- 47 HET NUCLEAIRE NON-PROLIFERATIETEGIME: het belang van een geïntegreerde en multilaterale aanpak, *januari 2006*
- 48 MAATSCHAPPIJ EN KRIJGSMACHT, *april 2006*
- 49 TERRORISMEBESTRIJDING IN MONDIAAL EN EUROPEES PERSPECTIEF, *september 2006*
- 50 PRIVATE SECTOR ONTWIKKELING EN ARMOEDEBESTRIJDING, *oktober 2006*
- 51 DE ROL VAN NGO'S EN BEDRIJVEN IN INTERNATIONALE ORGANISATIES, *oktober 2006*
- 52 EUROPA EEN PRIORITEIT!, *november 2006*
- 53 BENELUX, NUT EN NOODZAAK VAN NAUWERE SAMENWERKING, *februari 2007*
- 54 DE OESO VAN DE TOEKOMST, *maart 2007*
- 55 MET HET OOG OP CHINA: op weg naar een volwassen relatie, *april 2007*
- 56 INZET VAN DE KRIJGSMACHT: wisselwerking tussen nationale en internationale besluitvorming, *mei 2007*
- 57 HET VN-VERDRAGSSYSTEEM VOOR DE RECHTEN VAN DE MENS: stapsgewijze versterking in een politiek geladen context, *juli 2007*
- 58 DE FINANCIËN VAN DE EUROPESE UNIE, *december 2007*
- 59 DE INHUUR VAN PRIVATE MILITAIRE BEDRIJVEN: een kwestie van verantwoordelijkheid, *december 2007*
- 60 NEDERLAND EN DE EUROPESE ONTWIKKELINGSSAMENWERKING, *mei 2008*
- 61 DE SAMENWERKING TUSSEN DE EUROPESE UNIE EN RUSLAND: een zaak van wederzijds belang, *juli 2008*
- 62 KLIMAAT, ENERGIE EN ARMOEDEBESTRIJDING, *november 2008*
- 63 UNIVERSALITEIT VAN DE RECHTEN VAN DE MENS: principes, praktijk en perspectieven, *november 2008*

* Alle adviezen zijn ook beschikbaar in het Engels. Sommige adviezen ook in andere talen.

** Gezamenlijk advies van de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) en de Commissie van Advies inzake Volkenrechtelijke Vraagstukken (CAVV).

*** Gezamenlijk advies van de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) en de Algemene Energieraad (AER).

Door de Adviesraad Internationale Vraagstukken uitgebrachte briefadviezen

- 1 Briefadvies UITBREIDING EUROPESE UNIE, *december 1997*
- 2 Briefadvies VN-COMITÉ TEGEN FOLTERING, *juli 1999*
- 3 Briefadvies HANDVEST GRONDRECHTEN, *november 2000*
- 4 Briefadvies OVER DE TOEKOMST VAN DE EUROPESE UNIE, *november 2001*
- 5 Briefadvies NEDERLANDS VOORZITTERSCHAP EU 2004, *mei 2003*****
- 6 Briefadvies RESULTAAT CONVENTIE, *augustus 2003*
- 7 Briefadvies VAN BINNENGRENZEN NAAR BUITENGRENZEN - ook voor een volwaardig Europees asiel- en migratiebeleid in 2009, *maart 2004*
- 8 Briefadvies DE ONTWERP-DECLARATIE INZAKE DE RECHTEN VAN INHEEMSE VOLKEN. Van impasse naar doorbraak?, *september 2004*
- 9 Briefadvies REACTIE OP HET SACHS-RAPPORT: Hoe halen wij de Millennium Doelen?, *april 2005*
- 10 Briefadvies DE EU EN DE BAND MET DE NEDERLANDSE BURGER, *december 2005*
- 11 Briefadvies TERRORISMEBESTRIJDING IN EUROPEES EN INTERNATIONAAL PERSPECTIEF, interim-advies over het folterverbod, *december 2005*
- 12 Briefadvies REACTIE OP DE MENSENRECHTENSTRATEGIE 2007, *november 2007*
- 13 Briefadvies EEN OMBUDSMAN VOOR ONTWIKKELINGSSAMENWERKING, *december 2007*

**** Gezamenlijk briefadvies van de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) en de Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken (ACVZ).